

Від редактора

Книжку, що її читач тримає у руках, присвячено різним аспектам історії України в роки нацистської окупації. Склалося так, що соціальна історія України 1941–1944 рр. й дотепер залишається однією з «білих плям» в історіографії Другої світової війни, на жаль, мало дослідженою українськими істориками. Нині в Україні лише починає формуватися дослідницький напрям, представники якого ставлять за мету з'ясувати, як саме українське суспільство – представники різних етнічних, соціальних і професійних верств, політичних поглядів і релігійних переконань, навіть гендерної належності – сприймало окупантів і реагувало на нацистську політику. Маємо лише найзагальніше уявлення про те, якими були настрої й очікування населення окупованих територій, як змінювалися вони в процесі щоденного зіткнення з практикою окупаційної влади в екстремальних умовах голоду, хвороб, постійно існуючої загрози самому життю, як впливала на тих, хто не з власної вини опинився на окупованій території, нацистська пропаганда¹. Яким було повсякденне життя або, скоріше, як люди виживали? Яких соціальних норм, «правил гри» дотримувалися вони, яким, зрештою, ставав їхній вибір у надзвичайних ситуаціях? Без достовірних відповідей на ці запитання неможлива правдива історія цих трагічних років.

Недостатньо вивченою залишається й політика окупантів – тих, хто прийшов на землю України під псевдонауково обґрунтованим і політично легітимізованим гаслом «Drang nach Osten» («рух на схід»), озброєний ідеями «життєвого простору», «расової переваги» і «освіченого колоніалізму». Останніми роками історики розглядають як застарілий і такий, що не відповідає дійсності, погляд на нацистську окупаційну владу в Україні як однорідну групу з усталеним баченням і цілями щодо майбутнього українських земель та їхнього населення. Відбувається еволюція в напрямі більш диференційованого опису й аналізу німецьких військових, адміністративних і каральних структур. Поступово формується адекватніше уявлення про те, що в багатьох аспектах між різними гілками окупаційного

1 Із робіт з цієї тематики, які з'явилися нещодавно, наведемо: *Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* – Cambridge, 2004. – XIII, 463 p.; в українській історіографії існують дослідження як окремих регіонів, так і груп населення: *Скоробогатов А.В. Харьков во время немецкой оккупации (1941–1943).* – Х.: Прапор, 2006. – 366 с.; *Заболотна Т. Повсякденне життя киян у умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941р.) // Сторінки воєнної історії України.* – 2008. – Вип. 11. – С. 107–116; *Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів // Там само.* – С. 166–175 та ін. Про методологічні засади вивчення українського суспільства під час війни див.: *Лисенко О. Соціальні аспекти окупації в Україні: методологія проблеми // Там само.* – С. 3–9.

апарату не було згоди, а кожна з установ і служб окупаційної влади пропонувала власне бачення соціального проекту на українських землях, реалізації планів щодо економічної експлуатації, народонаселення, проблем безпеки тощо, більше того, претендувала на домінування власної позиції й практики.

Разом із тим книга Венді Лауер не обмежується лише цією тематикою. Аналіз аспектів життя, а радше виживання, українського соціуму в окупаційний період і взаємодії різних гілок окупаційної влади в райхскомісаріаті Україна постає перед читачем не як набір рівних за своєю значущістю сюжетів, але скоріше як важливий контекст для розгляду центральної дослідницької проблеми – нацистського «остаточного розв'язання єврейського питання» на території України. Щодо цього робота автора має безумовно новаторський характер, оскільки розвиває положення праць істориків двох попередніх десятиріч про обставини визрівання «остаточного рішення» у липні–вересні 1941 р. і переходу від практики вибіркового убивства євреїв (військовополонених, комуністів, заручників) до тотального знищення цивільного населення – жінок, літніх людей і дітей. Праці істориків, в яких обставини війни на східному фронті розглядаються як певною мірою каталізатор для ухвалення рішення про знищення євреїв², спонукали автора на прикладі окремого регіону детальніше розглянути усі чинники, що призвели в окреслений період (кінець літа – осінь 1941 р.) до здійснення політики тотального знищення. Наближення дослідницького фокусу до регіонального рівня дозволяє авторці акцентувати увагу на тих особливостях і чинниках, що раніше залишалися поза увагою дослідників, – процесу ескалації антиєврейської політики. Відтак виникає запитання: чим обраний авторкою регіон може бути репрезентативним для вивчення історії Голокосту?

Робота В. Лауер є зразком досить поширеного в закордонній історіографії *case study*, тобто регіонального дослідження, що здійснюється не лише з метою відтворення тих чи інших процесів у конкретному місці, а радше для унаочнення того, як загальні тенденції – окупаційна політика

2 Див., напр.: *Longerich P. Policy of destruction: Nazi anti-Jewish policy and the genesis of the «Final solution».* – Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies, 2001. – 30 p.; *Ogorreck R. Die Einsatzgruppen und die «Genesis der Endlösung».* – Berlin: Metropol, 1996. – 240 p.; *Browning C.R. with contributions by Matthäus Jü. The Origins of the Final Solution: the evolution of Nazi Jewish policy, September 1939–March 1942.* – Lincoln: University of Nebraska Press; Jerusalem: Yad Vashem, 2004. – 615 p. Критичний огляд сучасних концепцій з цього питання див.: *Михман Д. «Окончателное решение еврейского вопроса»: возникновение и реализация этой идеи. Состояние вопроса на данный момент и его влияние на другие вопросы в исследовании Катастрофы // Его же. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы.* – Днепропетровск, 2005. – С. 109–148.

і Голокост – трансформувалися на регіональному рівні, якими були місцеві особливості розвитку загальних процесів, ба більше: як події в окремому регіоні вплинули на формування загальної політики. На думку автора, генеральний округ Житомир райхскомісаріату Україна можна розглядати як своєрідний «модельний» регіон, для якого характерними були процеси, що відбувалися в інших частинах окупованої України. Але водночас тут можна простежити ряд особливостей. Специфікою методології В. Лауер є те, що початковий етап політики народоббивства розглядається авторкою не як наслідок безпосереднього виконання місцевими окупаційними органами директив і вказівок, отриманих з Берліна, і не як результат ініціатив керівників цих органів на периферії, а скоріше як наслідок постійної взаємодії цих рівнів у процесі здійснення окупаційної політики. Авторка аналізує позицію з «єврейського питання» керівників найпотужніших гілок місцевої окупаційної влади – Вермахту (фельдмаршал Вальтер фон Райхенау), СС-поліції та СД (головнокомандувач СС і поліції Ф. Єкельн, командир айнзацгрупи С О. Раш і командир зондеркоманди 4а П. Блобель). На її думку, їхні дії випереджали ініціативи, отримані з Берліна, і сприяли радикалізації «розв’язання єврейського питання» в регіоні. Не менш важливим чинником цих процесів було те, що на досліджуваній території знаходилися штаб-квартири Гімлера і Гьорінга, а неподалік під Вінницею – «Вервольф» Гітлера, що дозволяло периферійним функціонерам періодично отримувати вказівки від вищих керівників Райху не через формальну бюрократичну процедуру, а безпосередньо, у ході візитів нацистських лідерів. Це, в свою чергу, сприяло прийняттю радикальніших рішень із різних питань, у тому числі й «єврейського», прикладом чого можуть служити неодноразові вказівки Гімлера на необхідність активізації заходів щодо «очищення» території від євреїв, яких нацисти розцінювали як расово-ідеологічну загрозу й небезпеку, існування якої у безпосередній близькості від штаб-квартир найвищого керівництва вважалося неприпустимим з расово-ідеологічних міркувань. Однак роль каталізатора в подіях Голокосту в регіоні відіграла не лише позиція Вермахту і СС. Цивільна адміністрація – функціонери райхскомісаріату Україна і генерального округу Житомир, чії блискучі соціальні портрети створює автор, і службовці економічних, будівельних і господарських структур, наприклад, організації Тодта, чи Управління з питань раси і переселень, були співниками в стратегії і тактиці «остаточного розв’язання». Це було, можливо, єдиним питанням (на відміну від безлічі інших), з якого існував високий рівень координації, а розбіжності в розумінні методів досягнення були практично відсутні. Автор демонструє ситуацію, порівнюючи підходи різних гілок

окупаційної влади до вирішення інших аспектів окупаційної політики – наприклад, програм із використання примусової праці й відправлення робочої сили в Райх, сільськогосподарської політики і проведення продовольчих реквізицій, а також цілком утопічних проєктів створення зразкового поселення етнічних німців Гегевальд. Усі ці проєкти, на думку В. Лауер, можна розцінювати як провальні, оскільки неузгоджені дії й протистояння різних відомств у спробі зайняти провідне положення і досягти власних, насамперед і найчастіше, особистих і корисливих цілей, зрештою спричинили безлад і хаос в окупаційній політиці й призвели до остаточної втрати будь-якої реальної підтримки з боку всіх груп місцевого населення.

У спробі створити максимально повну картину «розв’язання єврейського питання», авторка привертає увагу не лише до ініціаторів і головних виконавців – нацистів, а й до місцевого неєврейського населення – українців й етнічних німців, які в той чи інший спосіб, прямо або опосередковано, долучалися до антиєврейських заходів. Об’єктом пильної уваги В. Лауер є ступінь залучення місцевого населення на різні рівні окупаційної адміністративної і каральної системи – від муніципальних органів самоврядування до служби в українській допоміжній поліції; питання про ідеологію й дії представників різних напрямів українського націоналістичного руху, похідних груп ОУН і організованої ними міліції, а також реакція на антиєврейську політику окремих представників неєврейського населення – сусідів, учорашніх друзів, знайомих, колег. Варто зауважити, що цей аспект дослідження є найменш опрацьованим у сучасній історіографії Голокосту. Наведений авторкою аналіз типів реакції – від відстороненого спостереження за долею жертв, пасивного співпереживання, допомоги приреченим, до активного сприяння окупантам – дозволяє глибше зрозуміти мотиви, якими керувалися неєвреї, від корисливих спонукань до ідеологічно обґрунтованого антисемітизму. Водночас слід зауважити, що попри багатогранність картини міжетнічної взаємодії, створеної авторкою, цей аспект дослідження потребує подальшої деталізації, оскільки в конкретному наративі строкате в етнічному плані населення Житомирського краю представлено автором переважно українцями, євреями й етнічними німцями, в той час як згідно з переписом 1939 р. у Житомирській області проживали 77,8% українців, 7,4% євреїв, 6,2% поляків, 5,2% росіян, 2,1% німців, 0,3% білорусів і незначний відсоток представників інших груп³.

3 Всесоюзная перепись населения: Основные итоги. – М., 1992. – С. 69. Однак не варто забувати про масштабні радянські депортації польського населення між 1939 і 1941 роками, про що авторка зауважує у вступному розділі.

Кілька слів щодо особливостей науково-довідкового апарату монографії. Система посилань, використана автором і видавництвом університету Північної Кароліни в оригінальному виданні, відрізняється від загальноприйнятої в українській науковій літературі. Однак приведення всього корпусу посилань у відповідність до вітчизняних стандартів – справа трудомістка й навряд чи вкрай необхідна. Тому редактор дозволив собі залишити авторські посилання, надавши українському читачеві роз'яснення щодо принципів оформлення посилань на першоджерела (див. «Принципи оформлення посилань на джерела і літературу, використані в книзі», с. 367).

Сподіваємося, що запропонована читачеві книжка, перекладена українською і видана в Україні, де відбувалися досліджувані в ній процеси, знайде свого читача. З оригінальним варіантом праці В. Лауер за п'ять років з часу її появи цього не сталося, що відбиває певну ізольованість українського академічного соціуму від зовнішнього світу. З часу публікації монографії В. Лауер у закордонних академічних виданнях опубліковано близько десятка рецензій⁴, в Україні – лише одна⁵, практично не згадується вона й в українських наукових дослідженнях із проблематики Голокосту. Саме тому Український центр вивчення історії Голокосту визнав за необхідне перекласти і видати цю книжку для її використання в рамках міжнародного проекту «Українські книжки для виховання толерантності», для науковців і широкого читацького загалу. Хотілося б висловити подяку – В. Лауер за доброзичливість і уважність при роботі над перекладом книги, Є. Рівному і С. Коломійцю – перекладачам, А. Подольському, В. Боброву, В. Нахмановичу, Т. Хорунжій, Т. Пастушенку, Ж. Ковбі, літературному редакторові Я. Карпюку й іншим колегам, які висловили свої зауваження при редагуванні перекладу і тим прислужилися справі виходу цієї книжки в Україні.

Михайло Тяглий,
Український центр вивчення історії Голокосту

- 4 Бажаючим ознайомитися з рецензіями на книгу див., напр., публікації: *Himka, John-Paul* в *The International History Review*, Sep. 2006, Vol. 28, No. 3, pp. 634–636; *Von Hagen, Mark L.* в *Journal of Cold War Studies*, Vol. 11, Number 1, Winter 2009, pp. 177–178; *Lumans, Valdis O.* в *Central European History*, 2006, 39, pp. 534–536; *Westermann, Edward B.* в *Holocaust and Genocide Studies*, 2008, Vol. 22, Number 2, pp. 356–358; *Brown, Kate* в *European History Quarterly*, Apr. 2008, Vol. 38, pp. 335–336; *Clarkson, Alexander* в *English Historical Review*, 2008, CXXIII, pp. 1600–1601; *Rutherford, Jeff* в онлайн-ресурсі *H-German* (April 2006), <http://h-net.msu.edu>.
- 5 *Дерейко І.* Lower, W. *Nazi Empire-Building and Holocaust in Ukraine*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. — XVIII, 307 p. // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. – 2007. – № 1 (2). – 126–130.

